

پیشگامان مسیر قرب الهی (۲) *

آیت‌الله علامه محمدتقی مصباح

چکیده

این مقاله شرحی است بر «مناجات‌المریدین» امام سجاد علیه السلام. ادعیه مأثور از حضرات معصومان علیهم السلام و نیز بیانات قرآنی، برای رعایت افق فهم مردم، از تمثیل، استعارات و زبان مردم بهره برده‌اند تا نعمت‌های دنیوی و اخروی را برای آنان ملموس و عینی جلوه نمایند. هرچند ما اطلاعی از ادعیه حضرات معصومان علیهم السلام در خلوت با خدای خود نداریم، اما ادعیه‌ای که از آنان نقل شده و جنبه تعلیمی برای ما دارند، رعایت افق فهم مردم به خوبی در آنها رعایت شده است. از این رو، نعمت‌های بهشتی به زبان عامیانه مردم به زیبایی هرچه تمام‌تر معرفی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: قرب، قرب الهی، کمال انسانی، نعمت‌های بهشتی، مناجات.

رعایت افق فهم مردم در بیانات قرآنی و حدیثی

و درک حضرات معصومین علیهم السلام نیست. با توجه به این حقیقت، درخواست‌ها و مناجات‌های اختصاصی آن پیشوایان معصوم برای ما قابل درک و فهم نیست؛ زیرا به جز موارد نادری که برخی افراد به صورت اتفاقی به حضور معصومان در هنگام مناجات و خلوتشان با خداوند بار می‌یافتند و آن دعاها و نجواها را برای ما نقل کرده‌اند، ما اطلاعی از غالب دعاها و نجواهایی که آن حضرات در خلوتشان با خداوند بر زبان می‌آوردند نداریم. اما در دعاها و مناجات‌هایی که جنبه تعلیمی دارند و برای ارائه و الگوگیری همگان بیان شده‌اند، این نکته رعایت شده که مطالب آن‌سان باشند که برای همگان قابل فهم باشد، تا انگیزه تقرب به خداوند و تحصیل تربیت الهی برای نوع مردم فراهم گردد. این همان نکته‌ای است که خداوند در تمثیلات و توصیفات خویش از بهشت و نعمت‌های آن رعایت کرده و سراسر آیات قرآن به گونه‌ای ارائه شده‌اند که هرکس در حد فهم و درک خود می‌تواند از آنها بهره‌برد. در نتیجه، نور هدایت قرآن همه ظرفیت‌ها را می‌پوشاند و هیچ ظرفیتی نیست که با معارف و انوار قرآن پوشش داده نشود و اشباع نگردد.

با توجه به اینکه اکثر مناجات‌ها جنبه تعلیمی و تربیتی دارند و در آنها ظرفیت و فهم همه انسان‌ها رعایت شده و نیز با توجه به اینکه در آنها کیفیت سیر روح انسانی به سمت خداوند متعال به نمایش گذاشته شده است، امام راحل علیه السلام فرمودند: «مشایخ ما می‌فرمودند: قرآن، قرآن نازل است. آمده است به طرف پایین و دعا از پایین به بالا می‌رود؛ این قرآن صاعد است.»^(۱) آن نکته لطیف در سخن امام راحل بیانگر این است که دعاها و مناجات‌ها مشتمل بر معارف بلند و جامعی هستند. بایسته است ما که

از فرازهای «مناجات‌المیردین» که از نظر گذرانندیم، به دست آمد که ورای مطلوب‌ها، لذت‌ها و خواسته‌های دنیوی که برای ما قابل درک هستند و با توجه به اهمیت آنها برای ما، سعی بلیغی برای رسیدن به آنها داریم، نعمت‌های معنوی و اخروی نیز وجود دارند که بسیار برتر و والاتر از نعمت‌های دنیوی هستند و نمی‌توان نعمت‌های دنیوی را با آنها مقایسه کرد. ولی چون انسان‌های معمولی در بند طبیعت و جهان ماده هستند و درک و انس آنها متوجه امور طبیعی و خوشی‌ها و لذت‌های دنیوی است و درکی از نعمت‌های نامحدود اخروی ندارند، خداوند از باب لطف و عنایت به بندگان خود، آنان را به آن نعمت‌ها بشارت داده است. به گونه‌ای آن نعمت‌های ابدی را ترسیم و توصیف کرده که تا حدی در افق فهم و درک آن بندگان قرار گیرد. البته روشن است که انسان‌های استثنایی و برگزیده خداوند، که انبیاء و ائمه اطهار علیهم السلام و اولیای خاص خدا هستند، به درستی نعمت‌ها و مواهب نامحدود اخروی و معنوی را می‌شناسند. در نتیجه دل‌بستگی و انسی به امور مادی و دنیوی ندارند و با عبادت خداوند و امور معنوی و اخروی مأنوس هستند.

اگر بنا بود خداند و اولیایش تنها به بیان مقامات عالی و مخصوص اولیای خاص خداوند بپردازند، برای اکثریت مردم که نه رسیدن به آن مقامات متعالی برایشان میسر است و نه قدرت درک و فهم آن مقامات و مراتب را دارند، انگیزه‌ای برای پیروی انبیاء و پیمودن راه آنان پدید نمی‌آید. اگر ما فاصله افق فهم و درک یک کودک دوساله را با یک مرد چهل ساله در نظر بگیریم، بی‌تردید آن فاصله و تفاوت فهم قابل مقایسه با فاصله و تفاوت فهم ما با فهم

می خورید.» (زخرف: ۷۰-۷۳)

در آیه دیگر درباره نعمت‌های بهشتی و عظیم‌ترین و بزرگ‌ترین نعمت الهی یعنی، رضوان الهی می‌فرماید: «خداوند به مردان و زنان مؤمن بوستان‌هایی وعده داده است که از زیر [درختان] آنها جوی‌ها روان است، در آنها جاویدان‌اند و نیز منزلگاه‌های خوش و پاکیزه در بهشت‌های پاینده دارند و خشنودی خدا از همه برتر و بزرگ‌تر است. این است رستگاری و کامیابی بزرگ.» (توبه: ۷۲)

توجهات و عنایات خداوند به پیشگامان طریق قرب الهی
از فرازهای پیشین مناجات‌المیردین استفاده کردیم که انسان نباید هدف اساسی و اصلی خود را نعمت‌های دنیوی و حتی نعمت‌های عمومی اخروی قرار دهد، بلکه باید هدف اساسی او تقرب به خداوند باشد. اگر انسان به این هدف توجه یافت و لذت انس و مناجات با خدا را درک کرد، سایر نعمت‌های اخروی در برابر آن رنگ می‌بازند. رسیدن به این هدف والا نیازمند همت والا و سعی و تلاش فراوان است. همچنین باید در نظر گرفت که از راه‌های مخصوصی می‌توان به آن هدف متعالی رسید و باید کوشید که نزدیک‌ترین راه را یافت. چنان نیست که از هر راهی که به ذوق و سلیقه انسان خوشایند می‌آید، بتوان به قرب الهی نایل گشت.

نکته دیگر آنکه پس از شناخت راه تقرب به خدا، در میانه راه نیز انسان باید مکرر از خداوند استمداد بخواهد و لحظه‌ای توجه و نظرش از درگاه خداوند منحرف نگردد؛ زیرا بدون راهنمایی و توفیق الهی نمی‌توان راه دشوار قرب به خداوند را طی کرد. نکته دیگر آنکه انسان برای پیمودن آن راه باید به پیشگامان و پیش‌آهنگان راه تعالی و تکامل اقتدا کند و آنان را به مثابه بهترین همراهان و رفیقان

به اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام انتساب داریم، بیش از پیش از آنها استفاده کنیم. چنان نباشد که سالیانی بگذرد و چشممان به بسیاری از دعاهای وارده از حضرات معصومین علیهم‌السلام نیفتد و خود را از فیض آن چشمه جوشان معرفت محروم سازیم. درباره مرحوم شیخ عباس قمی مؤلف **مفاتیح‌الجنان** نقل شده که آن کتاب، برنامه عملی آن مرحوم بوده است و ایشان مقید به خواندن همه دعاهای آن کتاب و استفاده مکرر از آنها بوده‌اند. وقتی ما به آن دعاها نگاه می‌کنیم، درمی‌یابیم که دارای مضامینی بلند، عالی و اعجاب‌انگیز هستند. شایسته است درباره آن مضامین بلند و متعالی کار شود و بررسی شایسته و جامع درباره آنها انجام گیرد تا از این منبع جوشان معرفت که کماکان دست نخورده و بکر مانده است، دستاوردهای غنی و ارزشمندی در اختیار جویندگان معارف ناب توحیدی قرار گیرد.

معرفی نعمت‌های بهشتی در قرآن

خداوند درباره بهشت و نعمت‌های ماندگار آن می‌فرماید: «وصف آن بهشتی که به پرهیزکاران وعده داده شده [این است که] از زیر آن جوی‌ها روان است، میوه‌ها و سایه‌اش همیشگی است. این است سرانجام کسانی که پرهیزکاری کردند، و سرانجام کافران آتش است.» (رعد: ۳۵)

در آیه دیگر می‌فرماید: «[به آنان گفته شود]: شما و همسرانتان شادمانه داخل بهشت شوید. کاسه‌هایی از نور [پُر از طعام] و کوزه‌هایی [از شراب] بر آنان بگردانند، و در آن [بهشت] است هرچه دل‌ها خواهش و آرزو کند و چشم‌ها از دیدن آن لذت برد، و شما در آنجا جاویدانید. و این است بهشتی که به پاداش آنچه می‌کردید به میراث می‌برید. برای شما در آنجا میوه‌های بسیار است که از آنها

آن راه برگزیند. از این رو، حضرت برجسته‌ترین صفات آنان را گوشزد کرده‌اند تا با شناخت آنها گزینش آنها برای ما میسور گردد. حضرت پس از ذکر صفات پیشگامان طریق قرب الهی، عنایات ویژه‌ای را که خداوند در حق آنان روا داشته است برمی‌شمرد و می‌فرماید: «الَّذِينَ صَفَّيْتَهُمُ الْمَشَارِبَ، وَبَلَّغْتَهُمُ الرَّغَائِبَ، وَأَنْجَحْتَ لَهُمُ الْمَطَالِبَ، وَقَضَيْتَ لَهُمْ مِنْ فَضْلِكَ الْمَأْرِبَ، وَمَلَأْتَ لَهُمْ ضَمَائِرَهُمْ مِنْ حُبِّكَ، وَرَوَّيْتَهُمْ مِنْ صَافِي شِرْبِكَ، فَبِكَ إِلَى لَذِيذِ مُنَاجَاتِكَ وَصَلُّوا، وَمِنْكَ أَقْصَى مَقَاصِدِهِمْ حَصَلُوا»؛ آنان که از سرچشمه مصفای توحید بدانان نوشتندی، و به آرزوهایشان رساندی، و خواسته‌هایشان را برآورده ساختی، و به فضل و کرم خود آنان را به اهداف و مقاصد عالی خویش نایل گرداندی، و دل‌هایشان را از محبت خود آکنده ساختی، و آن تشنه‌کامان جرعه‌ وصال را از زلال عشق و معرفت خود سیراب گردانیدی؛ آن‌گاه به پاس لطف و عنایت تو به مقام درک لذت مناجات رسیدند و به کرم تو به منتهای مقصود خود دست یافتند.

الف. برخورداری از آبشخور کمال و تعالی

انسان به طور طبیعی اشتیاق دستیابی به نیازهای خود را دارد. وقتی گرسنه می‌شود، می‌کوشد که هرچه زودتر این نیازش برآورده شود و این به جهت میلی است که به برآورده شدن و ارضای آن نیاز دارد. اما در بین این نیازهای جسمی، شاید هیچ نیازی ضروری‌تر و مهم‌تر از نیاز به سیراب‌گشتن نباشد. از این رو، رنج تشنگی شدیدتر از رنج گرسنگی است و انسان راحت‌تر می‌تواند گرسنگی را تحمل کند تا تشنگی را، و از این جهت آب را مایه حیات نامیده‌اند. با توجه به اهمیت نعمت آب و اهمیت نیاز انسان بدان، در امور معنوی نیز تعبیری چون عطش،

مشراب آبشخور به استخدام درآمده‌اند. از جمله، حضرت سجادعلیه‌السلام در مناجات خود از آبشخورهای مصفا و زلال کمال و تعالی، که خداوند در اختیار پیش‌گام طریق قرب الهی نهاده است خبر می‌دهند. وقتی انسان در مسیری حرکت می‌کند، در میانه راه تشنه می‌شود و در جست‌وجوی آب برمی‌آید. او با مشاهده نهر آب که به گل آلوده است، حرکتش را به سمت سرچشمه و آبشخور آب ادامه می‌دهد تا آبی زلال و عاری از آلودگی به دست آورد و از مشاهده آن آب زلال لذت می‌برد و کامش را سیراب می‌سازد. پیشگامان طریق قرب الهی نیز که در جست‌وجوی آب زلال معرفت الهی برآمده‌اند، با هدایت الهی به سرچشمه معارف ناب توحیدی واصل می‌گردند و عطش جانشان را با آن سیراب می‌سازند و از خنکای آن معارف ناب به کام روحشان می‌نشانند.

از جمله «الذین صفیت لهم المشارب» استفاده می‌شود کسانی باید راهبر، الگو و پیش‌گام انسان در مسیر تعالی و کمال باشند که از آبشخورهای صاف و زلال معارف الهی اندوخته‌های معنوی خویش را برگرفته باشند. به واقع، در آن جمله از خداوند این درخواست ضمنی آمده که خدایا، ما را به آبشخورهای زلال و صاف معارف خویش هدایت فرما و دست ما را به دست کسانی بسپار که خود آنان را هدایت کردی و دلشان را از آلودگی‌ها، کدورت‌ها و حیرت‌ها پاک گردانیدی. زلالی و صفای اندوخته‌های عرفانی و معنوی پیشگامان طریق قرب الهی از آن جهت است که خدا هادی و راهنمای آنهاست. وقتی آنها به خداوند اتکا و اعتماد دارند، به روشنی طریق الهی را می‌شناسند و مشاهده می‌کنند و هیچ ابهام و تردیدی در دلشان باقی نمی‌ماند. ابهام و تردید ناشی از دخالت پندارهای باطل و اهمه و وسوس فریبنده

اصالت قائل نشود و آن را در عرض محبت به خدا قرار ندهد، چه رسد که محبت به غیر خدا را بر محبت خدا مقدم بدارد. در این صورت، آن محبت کاذب او را از تعالی و بندگی خداوند و انجام وظایف بازمی‌دارد. خداوند در راستای اشاره به اموری که نوعاً متعلق محبت انسان قرار می‌گیرند و گاهی محبت به آنها بر محبت به خداوند چیره می‌گردد و پیامد آن تخطی از انجام تکالیف و وظایف الهی است و در مقام نکوهش کسانی که محبت غیر خدا را بر محبت خدا ترجیح می‌دهند، می‌فرماید: «بگو: اگر پدرانان و پسرانان و برادرانان و همسرانان و خویشاوندانان و مال‌هایی که به دست آورده‌اید و بازرگانی‌ای که از کسادی آن می‌ترسید و خانه‌هایی که به آنها دل خوشید، در نزد شما از خدا و پیامبر او و جهاد در راه او دوست داشتنی‌ترند، سپس منتظر باشید تا خدا فرمانش را [به اجرا در] آورد [کاری که می‌خواهد بکند] و خدا گروه فاسقان را راهنمایی نمی‌کند.» (توبه: ۲۴)

ج. درک لذت مناجات و نیل به مقاصد عالی

آن پیشگامان طریق کمال و قرب الهی در پی آب حیات و معارف و کمالات ناب توحیدی بودند. خداوند آنان را با معارف زلال خویش و کمالات برین سیراب ساخت و عطش جان آنان را فرونشاند. آن‌گاه حضرت می‌فرماید: «فِيكَ إِلَى لَذِيذِ مُنَاجَاتِكَ وَصَلُوا، وَمِنْكَ أَقْصَى مَقَاصِدِهِمْ حَصَلُوا»؛ خدایا آنان در پرتو نعمت‌های ناب توحیدی و معنوی که بدانان ارزانی داشتی و به پاس لطف و عنایت تو به مقام درک مناجات تو نایل گشتند.

در این سخن نیز بر این اصل توحیدی تأکید شده که هیچ کاری بدون اراده الهی حاصل نمی‌گردد. بدون کمک و یاری خداوند انسان نمی‌تواند در مسیر تعالی و کمال

شیاطین است. اما وقتی خداوند حقیقت را به صورت شفاف و زلال در اختیار انسان نهاد، دیگر زمینه‌ای برای تردید و شک باقی نمی‌ماند.

کسی که هدفش دنیاست، مقاصد و خواسته‌هایش دنیایی است و در پی تهیه سفره رنگین، رسیدن به پست و مقام و خانه‌ای مجلل است. اما کسی که هدفش اخروی و قرب الهی است، مهم‌ترین مقاصد و خواسته‌های او نیز اخروی و معنوی است. خواسته‌ها و حوایجی که حضرت از آن نام می‌برند، اخروی و متناسب با هدف والایی است که پیشگامان مسیر تعالی و کمال دنبال می‌کنند و باعث تسهیل دستیابی به آن هدف و تمرکز بر روی آن می‌گردند، نه مقاصد و خواسته‌های دنیوی که موجب دورگشتن از آن هدف می‌گردند و احیاناً انسان را به خود مشغول می‌دارند تا از رسیدن به هدف متعالی قرب الهی بازماند.

ب. برخورداری از محبت خالصانه به خداوند

مطلب دیگری که حضرت به آن اشاره دارند این است که خداوند دل پیشگامان مسیر تعالی و قرب به خویش را از محبت به خود آکنده کرده و در دل آنها تنها محبت به خدا و محبت اولیای خدا و کسانی که در شعاع محبت الهی قرار دارند و محبت به آنان جلوه‌هایی از محبت خداوند به شمار می‌آید وجود دارد و جایی برای محبت به غیر خدا در دل آنها نیست. از این سخن حضرت استفاده می‌کنیم که در دل هرکس ظرفیتی از عواطف و محبت وجود دارد و انسان باید بکوشد که این ظرفیت را اشباع سازد و خالی نگذارد. ثانیاً، ظرف دل و وجود خود را با محبت خدا و مظاهر و تجلیات الهی پر سازد و محبت غیر خدا را که مزاحم با محبت خدا و مانع انجام وظایف الهی است به دل راه ندهد. یعنی برای محبت به غیر خدا

گام بردارد. بدون عنایت و توفیق الهی انسان نمی تواند به مقام نجوای با حق نایل گردد. پس پیمودن مسیر تعالی و کمال متوقف بر راهنمایی و هدایت الهی است و نیز در پرتو توفیق خداوند انسان لذت مناجات با او را می چشد. همچنین با یاری و اعانت خداوند انسان موفق به پیمودن منازل و مقاصد در مسیر تکامل و قرب الهی می گردد و در پرتو توجهات و توفیقات الهی مراحل سیر الی الله را یکی پس از دیگری طی می کند. در نهایت به عالی ترین و نهایی ترین مقصد خود نایل می گردد. آن گاه سالک به پاس این توفیقات الهی و عنایت هایی که پیوسته خداوند متوجه او می گرداند، باید سپاس و شکر خداوند را به جای آورد و به پاس این نعمت های معنوی پیشانی بندگی بر زمین بساید.

..... پی نوشت

۱- امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۳، ص ۳۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی